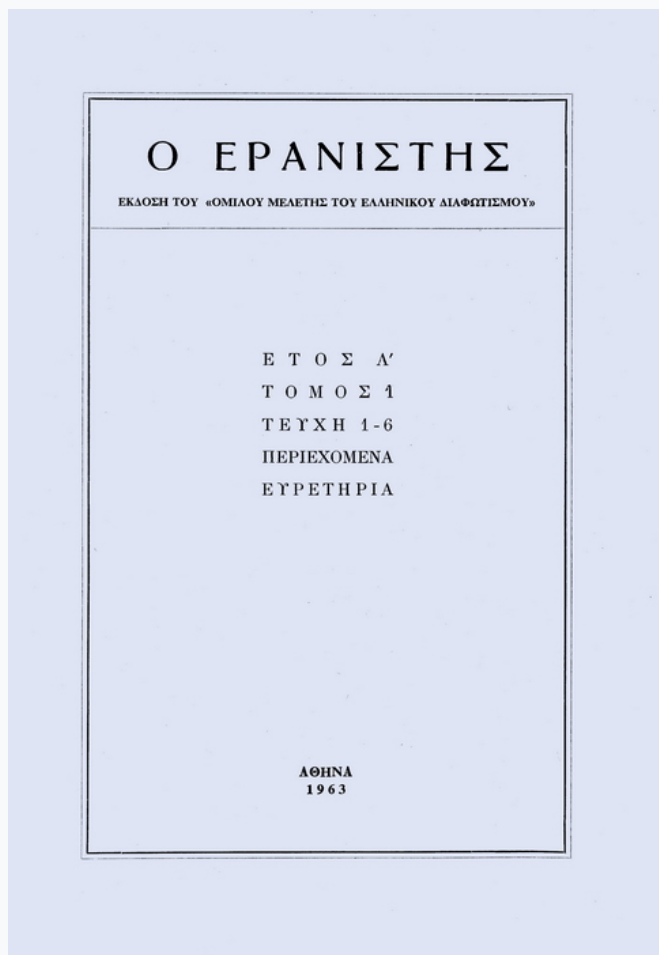

The Gleaner

Vol 1 (1963)

Ελληνικοί πορτολάνοι του 16ου, 17ου και 18ου αιώνας. Συμπληρώματα

Στέφανος Ι. Μακρυμύχας

doi: [10.12681/er.9602](https://doi.org/10.12681/er.9602)

Copyright © 2016, Στέφανος Μακρυμύχας

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Μακρυμύχας Σ. Ι. (2016). Ελληνικοί πορτολάνοι του 16ου, 17ου και 18ου αιώνας. Συμπληρώματα. *The Gleaner*, 1, 211-221. <https://doi.org/10.12681/er.9602>

ΕΛΛΗΝΙΚΟΙ ΠΟΡΤΟΛΑΝΟΙ

Τοῦ 16ου, 17ου καὶ 18ου αἰῶνος

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΑ

1. Ο ΕΜΜΕΤΡΟΣ ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΑΓΙΑ

Μετά τὴ δημοσίευση τῆς μελέτης μου μὲ τὸν παραπάνω τίτλο στὸ τεῦχος 3/4 (Ἰουνίου - Αὐγούστου 1963) τοῦ «Ἑρμηνιστῆ», διάφοροι ἀγαπητοὶ φίλοι μοῦ ὑπέδειξαν ὅτι τὸ κείμενο τοῦ ἑμμετροῦ προλόγου τοῦ Δημητρίου Τάγια θὰ ἔπρεπε νὰ δημοσιευθῇ ὁλόκληρο, γιατί ἡ φωτογραφία τοῦ κειμένου αὐτοῦ ἀπὸ τὴν ἔκδοσιν τοῦ 1780 ποὺ δημοσιεύθηκε ἀνάμεσα στὶς σελίδες 140 - 141, παρουσιάζει τοὺς στίχους ἀκριβῶς ἐκείνους ποὺ δὲν παραθέτω στὴ μελέτη μου, ὅχι καθαρὰ ἀποτυπωμένους, καὶ οἱ μελετηταὶ ποὺ θὰ ἤθελαν τυχὸν ν' ἀσχοληθοῦν μὲ τὸ κείμενο τοῦ προλόγου αὐτοῦ, θὰ ἔπρεπε ν' ἀντρέχουν στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ Ε. Legrand τοῦ 15 - 16ου αἰῶνος.

Βρίσκω τὴν παρατήρηση αὐτὴ σωστὴ καὶ συνεπῶς δημοσιεύω παρακάτω τὸ τμήμα τοῦ προλόγου τοῦ Τάγια ποὺ παρέλειψα στὴν ἀρχικὴ μου μελέτη.

25 ...Κι' ὅποιος' δὲν ξέρει γράμματα, ναί, ἄς τὸν ἀγοράσῃ
κι' ἄς θάλλῃ ἄλλον σύντροφον, καὶ ἄς τοῦ τὸν διαδάσῃ
καὶ νὰ μαθαίνῃ νὰ γροικᾷ, καὶ νὰ μηδὲν νυστάξῃ
καὶ νὰ περνοῦν οἱ λογισμοί, τὸν κόσμον νὰ μοιράξῃ
γιατί τὴν τέχνην π' ἀγαπᾷ, καὶ τῶν ναυτῶν ἀρέσει,
30 κι' ὅπου ἀγαπᾷ τὸ πέλαγος, ἄς μὴν ψηφᾷ τορνέσι²
κι' ἄς ἀγοράσῃ κι' ἄς ἰδῇ τὸν κόσμον πῶς γυρίζει,
καὶ ποῖα στράτα τὸν φελᾷ καὶ ποῖα τὸν μποδίζει.

1. Ὅπως ἀναφέρουμε καὶ στὴν ἀρχικὴ μας μελέτη, μὲ πλάγια στοιχεῖα σημειώνουμε ὅσες λέξεις τοῦ κειμένου ἀναγκασθήκαμε νὰ διορθώσουμε ἐλαφρὰ γιὰ νὰ ταιριάξουν μὲ τὸ μέτρο τοῦ στίχου.

2. Τορνέσι. Βεγετσιάνικο ἀργυρὸ νόμισμα ποὺ κυκλοφοροῦσε σὲ ὅλη τὴν Ἀνατολή. Ὁνομάσθηκε ἔτσι ἀπὸ τὸ πρότυπό του γαλλικὸ ἀργυρὸ νόμισμα *tournois*. Τὰ τορνέσια ἢ *τουρνέζα* κυκλοφοροῦσαν ἀκόμη καὶ ἐπὶ Καποδίστρια στὴν ἀπελευθερωμένη Ἑλλάδα καὶ ὁ Κυβερνήτης ὥρισε τὴν τιμὴ των σὲ *φοίνικες* μὲ τὸ διάταγμά του Ἀριθ. 531 τῆς 24 Ἰανουαρίου 1830, ὡς ἑξῆς: Νόμισμα ἑξ' *λιρῶν* τουρνέζων, ἰσοδύναμον μὲ ἑξ' *φοίνικες* καὶ *λεπτά* 60. Νόμισμα *τριῶν* *λιρῶν* τουρνέζων ἰσοδύναμο μὲ *τρεῖς* *φοίνικες* καὶ 30 *λεπτά*, κλπ.

2. Ο ΕΝΤΥΠΟΣ ΠΟΡΤΟΛΑΝΟΣ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ 1618

Στή σ. 137 τῆς μελέτης μου, περιέγραψα τὴν ἐκδοση αὐτὴ τοῦ Πορτολάνου ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 17ου αἰῶνος τοῦ Legrand, καὶ ἀνέφερα ὅτι ἓνα καὶ μόνο ἀντίτυπο τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς ἦταν γνωστὸ ὅταν ἐκυκλοφόρησε τὸν τόμο αὐτὸ τῆς Βιβλιογραφίας του ὁ Legrand στὰ 1894 καὶ τὸ ἀντίτυπο αὐτὸ βρισκότανε τότε στὴν Βιβλιοθήκη Angelica τῆς Ρώμης.

Χάρη στὴν εὐγενικὴ συνδρομὴ τοῦ φίλου μου κ. Amelio Spampinati τῆς Ρώμης, κατώρθωσα νὰ προμηθευθῶ μιὰ φωτογραφία τοῦ ἐξωφύλλου τῆς ἐκδόσεως αὐτῆς καὶ τὴν δημοσιεύω ἐδῶ (Πίν. 9). Στὸ ἐξώφυλλο ὑπάρχει ἡ ἐξῆς χειρόγραφη σημείωση: *Portolano, seu descriptio portuum; Lingua Greca vulgari. Venetiis, 1619*. Εὐχαριστῶ τὸν κ. Spampinati γιὰ τὴν προθυμία του νὰ μ' ἐξυπηρετήσῃ ἀκόμα μιὰ φορὰ. Ὅπως μ' ἐπληροφόρησε ὁ ἴδιος, τὸ βιβλίο αὐτὸ ἐξακολουθεῖ νὰ βρίσκεται στὴ Βιβλιοθήκη Angelica τῆς Ρώμης, καὶ νὰ σημειώνεται στοὺς καταλόγους τῆς μὲ τὸ ἴδιό ἀρχικὸ ἐπίσημα BB.12.2*.

3. ΟΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΑΡΤΙΝΟΥ ΚΡΟΥΣΙΟΥ

Α. «Ὁ τὰ ναυτικὰ σοφώτατος Ἰωάννης Δόνδης». Ὅπως ἀνέφερα στὸ ἐπίμετρο τῆς μελέτης μου (σ. 155), στὸ ἐξώφυλλο καὶ στὸ τέλος τοῦ φωτοστατικοῦ ἀντιγράφου τοῦ «Πορτολάνου τοῦ Τάγια», ποὺ βρέθηκε στὰ κατάλοιπα τοῦ Ν. Βέη, ὑπῆρχαν ἰδιόγραφες σημειώσεις τοῦ Μαρτίνου Κρούσιου. Οἱ σημειώσεις αὐτὲς ἔχουν ὡς ἐξῆς:

(Ἐξώφυλλο:)

M. Μαρτίνου τοῦ Κρουσίου, ἐν Τυβίγγῃ.

Accepi .6. die Septembr. 1580 mihi | ē Venetiis

à D. Hieronymus Viscero' | missum.

(Τέλος τοῦ βιβλίου:)

Explicauit mihi pleraque omnia in hoc libro | vocabula annotata, ὁ τὰ ναυτικὰ σο- | φώτατος κύριος Ἰωάννης Δόνδης, ἐκ Χα-

3. Ὁ καθηγητὴς κ. Μ. Μανούσακας εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μὲ βοηθήσῃ στὴν ἀνάγνωση τῶν σημειώσεων τοῦ Κρουσίου καὶ τὸν εὐχαριστῶ ἀπὸ ἐδῶ θερμότατα. Κατὰ τὸν κ. Μανούσακα τὸ Μ., ποὺ προτάσσει ὁ Κρούσιος πᾶντα στὴν ὑπογραφή του, εἶναι σύντμηση τοῦ *Magister* (Διδάσκαλος).

4. Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὸν «ἐνδοξότατον ἱατρὸν Ἱερώνυμον Βισκέρον» ποὺ τὸν ἀναφέρει ὁ Κρούσιος στὰ Σουηβικὰ του Χρονικά. Βλ. Π. Ζερλέντου, *Σημειώματα περὶ Ἑλλήνων ἐκ τῶν Μαρτίνου Κρουσίου Σουηρικῶν* (sic) *χρονικῶν*, 1922, σ. 22.

νίας τῆς Κρήτης, ἀπὸ τῆς ις' ἕως τῆς κγ' Ἰουλίου ἀφπζ ἐν τῷ οἴκῳ μου, ἐν Τυβίγγῃ. Μαρτῖνος ὁ Κρούσιος ἔγραψα|τῷ Θεῷ χάρις.

Εἶναι ἀξιοσημείωτη ἡ μνεία τοῦ Κρούσιου διὰ τὸ Ἰωάννης Δόνδης τοῦ ἐξήγησε ὅσες λέξεις ἔχει σημειωμένες στὸ ἀντίτυπὸ τοῦ Πορτολάνου. Τὸν Δόνδην αὐτὸν τὸν φιλοξένησε ὁ Κρούσιος στὸ σπίτι τοῦ στῇ Τυβίγγῃ στὰ 1587 δηλ. δεκατέσσερα χρόνια μετὰ τὴν ἐκδοσὴ τοῦ Πορτολάνου ἀπὸ τὸν Τάγια. Ὁ Τάγιας θὰ ζοῦσε ἀσφαλῶς ἀκόμη τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν γνωστὸς στὸν «περὶ τὰ ναυτικά σοφώτατον» Δόνδην. Τὸν Δόνδην αὐτόν, τὸν μνημονεύει καὶ ἄλλοῦ ὁ Κρούσιος. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Ε. Legrand στὴ *Bibliographie Hellénique ... XV et XVI Siècles*, (τ. 4 (1906), σ. 107), στὴ πανεπιστημιακὴ βιβλιοθήκῃ τῆς Τυβίγγης ὑπάρχει ἓνα σπανιώτατο ἀντίτυπο τῆς ριμάδας τοῦ Ἀπολλωνίου (ἐκδοσὴ Ἰακώβου Λεονκίνου, Ἑνετίῃσι ἀφξδ') ποὺ ἀνῆκε στὸ Μαρτῖνο Κρούσιο*. Στὴ σ. 3 τοῦ βιβλίου αὐτοῦ ὁ Κρούσιος σημειώνει ἰδιοχείρως τὰ ἑξῆς:

Incepi 18 septembr. 1575. M. Martinus Crusius - 17 et 18 aug. 1587 κύριος Ἰωάννης ὁ Ντόντης Κρῆς Χανιάτης mihi M. Martino Crusio vocabula Apollōnnii domi mea Tybingae exposuit, ἀνὴρ πραγματευτὴς καὶ μακροαπόδημος, φιλανθρωπότατα.

Στὰ Σουηδικὰ τοῦ χρονικά (Annales Suevici) ὁ Μαρτῖνος Κρούσιος ἀναφέρει τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Δόνδη στὸ σπίτι τοῦ, καὶ διηγεῖται (σ. 802) διὰ τῆς 5 Ἰουλίου 1587 ἐξήτησαν νὰ τὸν ἴδωσιν «δύο Ἕλληνες» ὁ Ἰωάννης Δόνδης κρητικὸς «ἐκ Χανίας εἴτου» Κυθωνίας» καὶ ὁ Μαχουμέτης Παπαδάτος γιαννίταρος ἀπὸ τὴν Ἄρτα τῆς Ἀμβρακίας (ex urbe Ambraciae). Ὁ Μαχουμέτης αὐτὸς ἐξήτησε ἀπὸ τὸν Κρούσιο νὰ τὸν βαπτίσῃ στὴ χριστιανικὴ θρησκεία, καὶ ὁ Κρούσιος δέχθηκε νὰ τὸν βαπτίσῃ καὶ τὸν ὠνόμασε Κοσμᾶ, ἀφοῦ ὁ γιαννίταρος τοῦ ἐδειξε ἓνα «μαρτυρικόν» τοῦ μητροπολίτου Πελαγονίας ποὺ ἐβεβαίωνε διὰ «ὑπῆρξε μὲν εὐσεβῶν γεννητόρων υἱός, οἱ δὲ τοῦρκοι ἔλαβον αὐτὸν ἐξ ἀγκαλῶν μητρικῶν βία καὶ δυναστεία νήπιον ὄντα, καθ' ὃ ἔθος ἐστὶν αὐτοῖς τοῦ λαμβάνειν χριστιανῶν παῖδας διὰ γιαννιτζάρους».

Ὁ Β. Α. Μυστακίδης στὴ μελέτῃ τοῦ *Οἱ Πάλλαι* («Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», τ. 5 (1928), σ. 266), χαρακτηρίζει τὸν Δόνδην «ὡς μὴ ἄμοιρον παιδείας τινός». Καὶ ἀσφαλῶς

5. Σχετικὰ μὲ τὸ λαϊκὸ κείμενον τῆς ριμάδας τοῦ Ἀπολλωνίου βλ. Βουτιερίδην, *Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, τ. Α' Ἀθήνα 1924, σ. 101-2. Ἐπίσης τὴ νεώτατη *Histoire de la littérature Grecque* τοῦ Borges Knös (Στοκχόλμη 1962) σ. 130-132.

δὲν θὰ ἦταν «ἄμοιρος παιδείας» ὁ «μακροαπόδημος πραγματευτής» ὅπως τὸν ὀνομάζει ὁ Κρούσιος, ὅταν ὁ σοφὸς αὐτὸς καθηγητὴς θεώρησε ἀναγκαῖο νὰ τὸν φιλοξενήσῃ στὸ σπίτι του στὴ Τυβίγγη ἐπὶ ἐνάμισυ μῆνα περίπου (5 Ἰουλίου - 18 Αὐγούστου) καὶ νὰ ζητήσῃ τὴ βοήθειά του γιὰ τὴν κατανόηση τῶν κειμένων τοῦ πορτολάνου τοῦ Τάγια καὶ τῆς λαϊκῆς ριμάδας τοῦ Ἀπολλωνίου. Ὁ Β. Μυστακίδης περιγράφει ἐκτενέστερα τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Δόνδης μὲ τὸν γιαννίτσαρο στὴν εἰδικὴ μελέτη του μὲ τὸν τίτλο *Ἡπειρωτικὰ ἀνάλεκτα. Μαχουμέτης Παπαδάτος καὶ Ἰωάννης Δόνδης* ποὺ δημοσιεύθηκε στὰ «Ἡπειρωτικὰ Χρονικά» (τ. 4 (1929), σ. 87 - 91). Ἐπίσης μνεῖα τῆς ἐπισκέψεως τοῦ Δόνδης στὸν Κρούσιο κάμνει καὶ ὁ Π. Ζερλέντης στὴ μενογραφία του *Σημειώματα περὶ Ἑλλήνων...* (ἔ.ἄ., σ. 7 καὶ 20).

Β. Ἡ «ποδαρία». Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν φωτογραφία τῆς τελευταίας σελίδος τοῦ πορτολάνου τοῦ Τάγια ποὺ δημοσιεύω ἐδῶ (πίν. 10) ὁ Κρούσιος ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σημείωση ποὺ παρέθεσεν παραπάνω, ἔχει ζωγραφίσει δύο κλειστὲς παλάμες μὲ τοὺς ἀντίχειρες τεντωμένους καὶ ἐνωμένους, καὶ ἐξηγεῖ ὅτι τὸ σχέδιό του αὐτὸ παριστάνει μέτρο μήκους ποὺ ὀνομάζεται «ποδαρία». Εἶναι φανερό ὅτι τὴν ἐξήγησιν αὕτη τοῦ τὴν ἔδωσε ὁ «περὶ τὰ ναυτικὰ σοφώτατος» Ἰωάννης Δόνδης. «Ἡ ποδαρία», σημειώνει ὁ Κρούσιος, «*est mensura: quando scilicet pollicum ungue se mutuo tangunt et inserunt: sed reliqui sunt in pugnum contra (?) digiti. Jam spatium a indictionis (?) digitis utriusque manus accedit. Sic, (Ἐδῶ παραθέτει τὸ σχέδιο, καὶ συνεχίζει): est ποδαρία. Ea est maior, quam spithama*».

Ἡ πρώτη ἐντύπωση ποὺ δημιουργεῖται ἀπὸ τὴ σημείωση αὕτη τοῦ Κρούσιου εἶναι ὅτι ὁ Δόνδης τὸν ἐπληροφόρησε γιὰ ἓνα μέτρο μήκους ποὺ ὠνομαζότανε τότε «ποδαρία» καὶ ποὺ σχηματιζότανε μὲ τὶς δύο παλάμες κλειστὲς σὲ μορφή γροθιάς καὶ τοὺς δύο ἀντίχειρες ἐκτεταμένους καὶ ἐνωμένους στὰ νύχια (*pollicum ungue se mutuo tangunt et inserunt*). Στὸ κείμενο ὅμως τοῦ πορτολάνου πούθενά δὲν γίνεται μνεῖα τῆς λέξεως «ποδαρία». Συναντᾶται μόνο ἡ λέξις «ποδαρέχ» μὲ τὴν ἔννοια κλιτύων ἐνὸς δουνοῦ (Delatte, *Les Portulans Grecs*, σ. 26, 5, «...τὸ σημάδι τῆς Γαζόπολις εἶναι παλαιὸν κάστρον... καὶ εἰς τὴν ποδαρέαν του εἶναι ὁ λιμὸνας». σ. 79, 1 - 5, «...καὶ παρακάτω μίλια ιε' εἶναι τὸ βουνὸν τὸ λέγονν καμήλα καὶ ἡ ποδαρέα του κατεβαίνει εἰς τὴν θάλασσαν καὶ κάμνει ἀκρωτήριον ὡσάν σκάλαν...»). Συχνὰ ὅμως ὁ πορτολάνος χρησιμοποιεῖ τὴν λέξιν «ποδάρικ» (ὅχι «ποδάρια») διὰ νὰ δεῖξῃ τὸ δάθος τῶν νερῶν. (Delatte

ἐ.ἀ., σ. 129,20 «...κοντὰ εἰς τὸν κάβο ἔναι μία ξέρα καὶ ἔχει νερὸ ποδάρια τρία...», σ. 261,3, «...ἔναι μία σέκα καὶ ἔχει ἀπάνω της νερόν ποδάρια ιε'...» κλπ.). Ἀλλὰ τὸ «ποδάρι» εἶναι τὸ γνωστὸ ἀγγλικὸ μέτρο μήκους foot πρὸς χρησιμοποιεῖται καὶ σήμερα εὐρύτατα ἀπὸ τοὺς ναυτικούς μας καὶ ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ $\frac{1}{3}$ τοῦ μέτρου (ἀκριδῶς 0,304794492 τοῦ μέτρου).

Ἡ «ποδαρία» συνεπῶς τοῦ Κρούσιου δὲν εἶναι ἀγνωστο μέτρο μήκους ἀλλὰ τὸ πασίγνωστο ἀγγλικὸ μέτρο foot μὲ τὴ διαφορά ὅτι οἱ ναυτικοὶ μας τοῦ 16ου αἰῶνος ἀντὶ νὰ τὸ μετροῦν μὲ τὸ μήκος τοῦ ποδιοῦ ὅπως ἔκαμναν καὶ κάμνουν οἱ ἄγγλοι, τὸ μετροῦσαν φαίνεται μὲ τὸν τρόπο πρὸς περιγράφει ὁ Κρούσιος. Καὶ πραγματικὰ, ἂν ἀρχίσωμε τὸ μέτρημα τοῦ μήκους ἀπὸ τὸ ἔξω μέρος τῶν δύο παλαμῶν, ὅπως τὸ σημειώνει μὲ τὴν εὐθεῖα γραμμὴ πρὸς ἔχει χαραγμένη κάτω ἀπὸ τὸ σχεδιάσμα του ὁ Κρούσιος, θρίσκουμε μήκος ἰσοδύναμο μὲ ἓνα πόδι (foot) καὶ τὸ μήκος αὐτὸ «εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ μιὰ σπιθαμὴ» (maior quam spithama).

4. ΠΙΘΑΝΕΣ ΕΝΔΕΙΞΕΙΣ ΤΗΣ ΚΑΤΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΚΤΟΥ ΤΟΥ ΠΟΡΤΟΛΑΝΟΥ

1. Σὲ τρεῖς περιπτώσεις, ὁ συντάκτης τοῦ πορτολάνου, περιγράφοντας ὠρισμένα βουνά, κάμνει μερικές παρομοιώσεις πρὸς μὴ μποροῦμε νὰ υποθέσουμε ὅτι προδίδουν τὴν καταγωγὴν του. Ἔτσι (Delatte, ἐ. ἀ. σ. 68,4) περιγράφοντας τὴν περιοχὴ τοῦ Λασηθίου τῆς Κρήτης γράφει: «...καὶ ἀπάνω εἰς τὴν χώραν στέκει ἓνα βουνὸν στρογγυλὸν μικρὸν καὶ ὁμοιάζει ὡς ἔν τῆς Φιλερήμου τὸ βουνὸν...» Καὶ παρακάτω (σ. 167,10) σὴν περιγραφὴ τῆς Συρίας γράφει: «...ἀπὸ τὴν Καζάτζαν μίλια ιβ' εὐρίσκει τὸ Μαργάντικ, κάστρον ἑμορφον, καὶ στέκει ἀπάνω εἰς βουνὸν τετράγωνον ὡς ἔν τῆς Φιλερήμου τὸ βουνὸν...»

Μποροῦμε ἀρχε νὰ θεωρήσουμε ἀπὸ τὴν ἐπανειλημμένη αὐτὴ παραπομπὴ στὸ ὠραῖο ροδίτικο βουνὸ ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ πορτολάνου ἦταν δωδεκανήσιος (καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴ Ρόδο), ὅπως υπέθεσε ὁ καθηγητὴς κ. Τσοπανάκης (βλ. «Ἑλληνικά», 13 (1954), σ. 186), ἢ μήπως «τὸ βουνὸν τῆς Φιλερήμου» ἦταν τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τόσο πασίγνωστο αὐτοῦς ναυτικούς κύκλους, ὥστε καὶ ἀπλῆ ἀκόμα παραπομπὴ στὸ σχῆμα τοῦ βουνοῦ τῆς Φιλερήμου, νὰ ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ τοὺς κατατοπίσῃ;

2. Ὁ Κ. Σάθας σὲ ἄρθρο του μὲ τὸν τίτλο *Περιγραφὴ τῆς ἐπιθαλασσίου Ἑλλάδος κατὰ τὸν Μεσαίωνα*, πρὸς δημιοσιεύθηκε στὴ

«Χρυσαλλίδα» (4 (1867), σ. 331 κέ, 379 κέ.)⁶ αναφέρεται στην έκδοση του πορτολάνου του 1800 (όπως φαίνεται από την περιγραφή του τίτλου του) που το έδειξε ο Παύλος Λάμπρος στη βιβλιοθήκη του και εκφράζει τη γνώμη — χωρίς όμως να την δικαιολογή με καμμία παραπομπή— ότι το «βιβλιάριον αυτό συνεγράφη, ως εικάζεται, υπό άνω-νύμου έπτανησίου ή ήπειρώτου ναυτικού κατά τον ΙΕ' αιώνα».

5. Ο ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟΣ ΠΟΡΤΟΛΑΝΟΣ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ

1. Η δημοσίευση του φύλλου 105^ν του χειρογράφου πορτολάνου της Βιβλιοθήκης της Βουλής (Πίν. Ι της μελέτης μου) προκάλεσε το ενδιαφέρον του ακαδημαϊκού κ. Σ. Κουγέα ο οποίος είχε την καλωσύνη να μου ανακοινώσει τις έξης παρατηρήσεις του :

«...Τό σκαρίφημα έν φ. 105^ν του χειρογράφου της Βιβλιοθήκης της Βουλής, όρθώς τό χαρακτηρίζετε ως παριστάνον γυναικα· τό καπέλλο, τό στήθος, τό φόρεμα και τό όμπρελλάκι είναι προφανή τούτου τεκμήρια. Ός πρός τό παραπλεύρως διβλιογραφικών σημείωμα, έχω την γνώμην ότι ό γράφας τόν κώδικα αυτόν του πορτολάνου Στεφανής Τουρκής τόν προσφέρει εις τόν Ιερομόναχον (τό καλογέρω μοναχός του «δοκιμίου κονδυλίων» που αναφέρει ό Λάμπρος στην περιγραφή του κώδικος (σ. 130 της μελέτης σας) υποθέτω ότι είναι μία λέξις «καλογερομόναχος», που σημαίνει Ιερομόναχος) Ίωαννίκιον, αντί αντιπαροχής την όποιαν νομίζω ότι βλέπομεν εις τό υπέρ την υπογραφήν σημείωμα, τό όποιον αναγνωστέον ως έξης : «Ίω(αννί)κιε, παρακαλώ την άφεντία σου να μου πέψης ένα κομμάτι τυρί να βαρῇ έννέα λίτρες, και μία μυζήθρα χλωρή· όχι άλλο». Τό «πέψης» είναι ένδειξις ότι ό γράφας είναι κρητικός, διότι οι Κρήτες διατηρούν τό αρχαϊον «πέμπειν» αντί του «στέλλειν». Τό «όχι άλλο» δέν σημαίνει έδω δ,τι εις τά γράμματα των διαταγών κατά την τουρκοκρατίαν, αλλά σημαίνει τό «τίποτε άλλο», δηλ. ότι άρκεϊται ό προσφέρων τό χειρόγραφον του πορτολάνου εις την άνωτέρω αντιπαροχήν του τυριού και δέν έχει άλλην άπαίτησιν. Η παρακάτω Ιταλική σημείωσις ίσως άναγνωστέα : «*Cariss(imo) mio Filippo Maurificio de Minano*».

2. Επάνω στο ίδιο θέμα, ό άκούρατος έρευνητής των βενετικών αρχείων κ. Κ. Μέρτζιος είχε την καλωσύνη να μου γράψη τά έξης : «Δέν νομίζω ότι ό Στεφανής Τουρκής έχει σχέσιν με την αντιγραφήν ή την

6. Εύχαριστώ τόν φίλο κ. Κ. Τριανταφύλλου των Πατρών που είχε την καλωσύνη να έπιστήση την προσοχή μου στο άρθρο του Σάθα.

Σ. Ι. Μακρυμέγαλου, ΕΛΛΗΝΙΚΟΙ ΠΟΡΤΟΛΑΝΟΙ

Π Ο Ρ Τ Ο Λ Α Ν Ο ,

Ο Λ Ο Υ Ν Ω Ν Τ Ω Ν

Λ Ι Μ Ε Ν Ω Ν .

Της θαλάσσης καὶ τῶν ἡμερῶν εἰς ὅσα πλέουσι τὰ πλοῖα, μεῶς
διωρθωθῶμετα πρὸς τὴν ἐπιμελίαν.

*Portolano seu Descriptio portuum
lingua Graeca vulgari
Venetorum* 1618

Τυπωθὲν Ἐν Βενετίαις Παρὰ Ἀρτογράφῳ Πινέλλῳ
α χ ι ῆ .

Πίν. 9. Ἐξώφυλλο Πορτολάνου τοῦ 1618. Ἔκδοσις τοῦ τυπογράφου Ἀντωνίου
τοῦ Πινέλλου.

(Ἀντίτυπο Βιβλιοθήκης Angelica Ῥώμης)

μετάφρασιν τοῦ πορτολάνου αὐτοῦ. Ὁ Τουρκῆς ἦτο μᾶλλον ἕνας ἀπὸ τοὺς κητόρας. Δηλ. πρῶτος κάτοχος πρέπει νὰ ἦτο ἱερωμένος διότι ἐπάνω - ἐπάνω μετὰ τὸ ἀλφάθητον, ἀναφέρει τρεῖς στίχους τοῦ 103 ψαλμοῦ «Εὐλόγει ἡ ψυχὴ μου τὸν κύριον κλπ.» κάτωθι τούτου, ἔλ λ η γ ρ α φ ἡ τ ο ὕ δ ε υ τ έ ρ ο υ κ α τ ό χ ο υ εἰς ὃν περιῆλθε ὁ πορτολάνος. Ἀκολουθοῦν τέσσαρες στίχοι μετὰ τὸ ἐξῆς κείμενον: «Ἰω. παρακαλῶ τὴν ναφαίντηα σου νὰ μοῦ πέψως αἶνα κωματὺ τὴν ναβαρῶνεα λὺ τρῶς καὶ μὺζὺ θρα χλορὺ οχίαλο ἐγὼ Στεφανῆς Τοῦρκῆς ἔγραψα». Αὐτὰ υποθέτω πὺς τὰ ἔγραψεν ὁ Τουρκῆς, καὶ ὅταν λέγει «ἔγραψα» ἀναφέρεται στὴν παραγγελία τοῦ τυριοῦ. Κάτω ἀπὸ τὴν ὑπογραφή τοῦ Τουρκῆς, ὑπάρχει ἡ ἰταλικὴ φράσις «Cargo (;) Misser Filippo Maurizi de minano» πρᾶγμα ποὺ μαρτυρεῖ ὅτι ὁ πορτολάνος εἶχε περάσει καὶ ἀπὸ ἰταλὸν κάτοχον. Παραπλεύρως ὁ Στεφανῆς κάτωθι μιᾶς ... ὀρθίας ὀμπρέλλας ἔκαμε τρεῖς δοκιμὰς μετὰ τὸ γράμμα «φ». Τέλος, στὸ μανίκι τῆς ὀμπρέλλας ἔνθεν καὶ ἔνθεν, διαβάζω τὴν λέξιν «κροζάδα» (ἴσως ἀπὸ τὴν λ. crociata)».

Δὲν συμφωνῶ μετὰ τὴ γνώμη τοῦ κ. Μέρτζιου ὅτι ἡ γραφὴ τῶν τεσσάρων στίχων μετὰ τὴ παραγγελία τοῦ τυριοῦ εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν γραφὴ τοῦ ψαλμοῦ. Μιὰ προσεκτικὴ παραβολὴ ὀρίσμένων γραμμάτων καὶ στὰ δύο κείμενα, ὅπως π.χ. τῶν γραμμάτων «π» καὶ «ρ» στὴ λέξη «παρακαλῶ» τοῦ κειμένου τοῦ ὑπογεγραμμένου ἀπὸ τὸν Τουρκῆ μετὰ ἂντίστοιχα γράμματα τῆς λέξεως «μεγαλοπρεπεῖα» ἀπὸ τὸ κείμενον τοῦ ψαλμοῦ, ἀρκεῖ γιὰ νὰ διαπιστωθῇ ἡ ταυτότης τῆς γραφῆς. Ὁ Τουρκῆς ὅμως, ἀντιγράφοντας τὸ κείμενον τοῦ ψαλμοῦ, προσπαθεῖ νὰ τὸ καλλιγραφήσῃ κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν βυζαντινῶν κειμένων, ἐνῶ τὴν παραγγελίαν τοῦ γιὰ τὸ τυρὶ τὴν γράφει μετὰ τὸν συνηθισμένον γραφικὸν τοῦ χαρακτῆρα μετὰ ἄφθονες ἀνορθογραφίες καὶ τὴν περίεργη συχνὴ χρῆσιν δύο τελειῶν ἐπάνω ἀπὸ τὸ γράμμα «υ». Ἐξ ἄλλου, ὅπως ἀναφέρει ὁ Delatte (ἐ.ἀ., σ. VIII) ἡ φράσις «Ἐγὼ Στεφανῆς Τουρκῆς ἔγραψα» ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὸ φύλλον 118. Ὡστε, ὀρθότερα, κατὰ τὴν γνώμη μας, εἶναι ἡ ἐρμηνεία ποὺ δίνει ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Κουγέας, δηλ. ὅτι γραφεὺς τοῦ κώδικος τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς εἶναι ὁ Στεφανῆς Τουρκῆς, ὁ ὅποιος προσέφερε τὸ χειρόγραφο στὸν ἱερομόναχο (καλογορομόναχο) Ἰωάννικιο καὶ τοῦ ζητᾷ γι' ἀντάλλαγμα «ἐννέα λίτρες τυρὶ καὶ μιὰ χλωρὴ μυζύθρα». Ἡ πρόταξις τοῦ ψαλμοῦ, ἐπιβεβαιώνει πιθανῶς τὴν γνώμη τοῦ κ. Μέρτζιου ὅτι ὁ Τουρκῆς ἦταν καὶ αὐτὸς ἱερωμένος.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἰταλικὴν φράσιν, ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ κείμενον μετὰ τὴν

υπογραφή του Τουρκή¹, υποθέτω ότι και αυτό είναι γραμμένο από τον ίδιο τον Τουρκή ο οποίος ήταν ιταλομαθής όπως φαίνεται από την ιταλικήν επιγραφή του φύλλου 118 που ο καθηγητής Delatte την διάβασε «*Io Stefani Turki soscrivo*» (βλ. σ. 130 - 1 μελέτης μου).

6. ΟΙ "ΓΛΥΦΑΔΕΣ,"

Ερμηνεύοντας τη λέξη «γληφάδα» που αναφέρει ο Τάγιας στον έμμετρο πρόλογό του, ανέφερα στη σ. 148 (σημ. 16) ότι με αυτόν έννοείται ή «γλυφάδα» δηλ. ή παραλία που διαθέτει υφάλμυρο νερό. Ο άκαδημαϊκός κ. Σ. Κουγέας, είχε την καλωσύνην να μου γράψη επάνω σ' αυτό το θέμα, τα εξής: «Η έρμηνεία που δίνετε στη λέξη γληφάδαις - γλυφάδες, είναι έν μέρει μόνον όρθή. Διότι πράγματι, στίς άκρογιαλιές συχνά, όπως στην πατρίδα μου τη Μάνη, υπάρχουν πηγές με υφάλμυρο νερό, γ λ υ φ ά δ ε ς, που μερικοί χωρικοί μεταχειρίζονται το νερό των ως καθάρσιον. Μάλιστα, οι κτηνοτρόφοι του Ταυγέτου κατεβάζουν τα ποίμνια των κατά το φθινόπωρον και τα ποτίζουν στίς γλυφάδες, γιατί πιστεύουν ότι ωφελεί τα έγκυα ζώα εις την στερέωσιν και υγιάνσιν του έμβρύου. Αλλά πλην τούτων, των π α ρ α λ ί ω ν γλυφάδων, υπάρχουν και έντός της θαλάσσης εις μικράν όντως από της ξηράς απόστασιν, αναδύζοντα και ταράσσοντα την επιφάνειαν της θαλάσσης υφάλμυρα νερά τα όποια δέν μπορεί να πλεύση και ισχυρώς άκόμη κωπηλατούμενον πλοιάριον χωρίς να ύποστη διαίαν έξ αυτών παρέκκλινσιν. Τουτό γνωρίζω έξ ιδίας παιδικής πείρας εις την γενέτειραν. Αυτές οι γλυφάδες πρέπει φυσικά ν' άποφεύγωνται και α υ τ έ ς π ι σ τ ε ύ ω θ ά έ ν ν ο ο ύ ν τ α ι : έ δ ω έν παραζεύζει προς τίς ξέρες (τούς σκοπέλους)».

7. ΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΤΟΥ ΠΟΡΤΟΛΑΝΟΥ ΤΟΥ ΤΑΓΙΑ

Ο κ. Κ. Μέρτζιος σχολιάζοντας τίς παρατηρήσεις μου επάνω σ' αυτό το θέμα (σ. 151 της μελέτης μου) εκφράζει τη γνώμη ότι ο Πίν. 2 με το έξώφυλλο του πορτολάνου του Τάγια είναι αναμφισβήτητα σήμα του τυπογράφου που τύπωσε το διδλίο. Το όνομα του τυπογράφου θα το μάθουμε μόνο όταν γίνη ειδική έρευνα στα κρατικά αρχεία της Βενετίας, από τα όποια θα βρούμε πότε και σε ποιόν τυπο-

7. Ο καθ. κ. Μανούσακας έδιάβασε την ιταλική αυτή φράση ως εξής: *Cargo (?) Miser Filipo Maurizi 60 L. de Mina No 80* δηλ. υποθέτει ότι ο γράφας σημειώνει ότι έλαβε ή έχει λαμβάνειν από τον Φίλιππο Μαυριτζή Αίρες ή Δουκάτα 60 και από τον Μηνάν 80.

γράφο δόθηκε ἡ ἄδεια καὶ τὸ προνόμιο (ἡ περίφημη *Licenza de' Superiori e privilegio*) νὰ τυπώσῃ τὸ βιβλίο.

Ἐκφράζω τὴν εὐχή, κάποιος ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς ποὺ ἐπισκέπτονται τὸ Ἑλληνικὸ Ἰνστιτούτο τῆς Βενετίας νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὴ διαλεύκανση τοῦ διβλιογραφικοῦ αὐτοῦ προβλήματος.

8. Ο ΤΟΥΡΚΙΚΟΣ ΠΟΡΤΟΛΑΝΟΣ ΤΟΥ ΠΙΡΙ ΡΕΪΣ

Μιά ἐπιτόπια ἐπίσκεψή μου στὴ Μύκονο τελευταία, μοῦ ἔδωσε τὴν εὐκαιρία νὰ κάμω μιὰ μικρὴ ἐπαλήθευση τῶν περιγραφῶν τῆς Μυκόνου ποὺ δίνουν ὁ ἑλληνικὸς πορτολάνος τοῦ Τάγια καὶ ὁ τουρκικὸς τοῦ Πιρί Ρεῖς. Ὁδηγὸς μου στὴν ἐξερεύνηση αὐτὴ εἶχα τὸν ἀγαπητὸ φίλο καὶ μοναδικὸ σήμερα γνώστη τῆς γεωγραφίας καὶ τῶν τοπωνυμίων τῆς Μυκόνου κ. Νίκο Ἀγγελετάκη⁸, ἐκδότη τῆς τοπικῆς ἐφημερίδας «Ἡ Νέα Μύκονος». Δὲν θὰ ἐπεκταθῶ ἐδῶ στὶς διαπιστώσεις τῆς ἐπιτοπίας αὐτῆς ἐξετάσεως ποὺ θ' ἀποτελέσουν ἴσως ἀντικείμενο ἰδιαιτέρως μελέτης. Θέλω μόνον νὰ διορθώσω τὴν παρατήρηση ποὺ ἔκαμα στὴ μελέτη μου (σ. 153) ὅτι ὁ τουρκικὸς πορτολάνος τοῦ Πιρί Ρεῖς τοποθετεῖ ἐσφαλμένα «στὸ μέρος τοῦ νοτιᾶ» τὰ δύο νησιά τῆς Μυκόνου, τὸ Τραγονήσι καὶ τὰ Σταπόδια, ἐνῶ αὐτὰ θρίσκονται ἀνατολικά. Ὁ Πιρί Ρεῖς δὲν ἀναφέρεται στὴν περιγραφή του στὰ νησιά αὐτά, ἀλλὰ στὰ *Π ρ α σ ο ν ῆ σ ι α*⁹ ποὺ πράγματι εἶναι δύο ξέρες στὴν εἴσοδο τοῦ κόλπου τοῦ Διακόφτη. Ὁ «Διακόφτης» θρίσκεται πραγματικὰ στὸ νότιο μέρος τοῦ νησιοῦ καὶ ἀνάμεσα στὶς δύο αὐτὲς ξέρες ὑπάρχει ὅπως ἀναφέρει ὁ Πιρί Ρεῖς ἓνα θαθὺ κανάλι ποὺ μποροῦν νὰ τὸ περάσουν ἀκίνδυνα καὶ μεγάλα πλοῖα. Ἔτσι ὁ Πιρί Ρεῖς ἀποδεικνύεται σωστὸς στὴν περιγραφή του, καὶ ὅχι μόνον αὐτὸ ἀλλὰ καὶ μᾶς διέσωσε τὴν ὀνομασία ποὺ εἶχαν στὸ 16ο αἰῶνα τὰ δύο αὐτά ξερόνησα δηλ. Πράσο (ἴσως αὕτῃ εἶναι ἡ ἔννοια τῆς λέξεως *La Pomée*¹⁰ τῆς γαλλικῆς με-

8. Ὁ κ. Ἀγγελετάκης ἔχει ἐτοιμὴ γιὰ ἔκδοση μιὰ πολύτιμη μελέτη του γιὰ τὶς ὑπερτετρακόσιες ἐκκλησίες τῆς Μυκόνου ποὺ ἀποσπάσματά της ἔχει δημοσιεύσει στὴν ἐφημερίδα του. Ἐκφράζω τὴν εὐχή νὰ χρηματοδοτηθῇ μὲ κάποιον τρόπο ἡ ἔκδοση τῆς λαμπρῆς αὐτῆς ἐργασίας ποὺ δια φωτίζει τὴν ἱστορία τοῦ ὠραίου νησιοῦ.

9. Ὁ P. Tournefort ποὺ ἐπισκέφθηκε τὴ Μύκονο στὰ 1701 (*Rélation d'un voyage du Levant*, Paris 1717) τὰ ὀνομάζει «Prasonisi» στὸ χάρτη τῆς Μυκόνου ποὺ παραθέτει στὸ βιβλίο του.

10. Ἡ λέξη *La Pomée* (*Pommée*) δὲν ὑπάρχει στὰ νεώτερα λεξικά. Ὁ Littre στὸ λεξικό του ἀναφέρει τὴ λέξη *Pommé*, ἐε ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ ρῆμα *Pommer* καὶ σημαίνει «fait en forme de pomme».

ταφράσεως του Cardonne που άφισα άμετάφραστη στη σ. 152 της μελέτης μου) το ένα (όνομασία που διατηρείται και σήμερα) και Κασι-κόνησο το άλλο.

9. ΤΑ ΣΧΟΛΙΑ ΤΟΥ Κ. ΣΑΘΑ

Όπως άνέφερα παραπάνω, ο Κ. Σάθας έδημοσίευσε στη «Χρυσολίδα» (τ. 4, 1867) ένα άρθρο σχετικά με την έκδοση του πορτολάνου του 1800. Θεωρώ ενδιαφέροντα τα σχόλια που αφιερώνει στη έκδοση αυτή ο Σάθας και τα δημοσιεύω παρακάτω γιατί βρίσκω ότι μερικά από αυτά, που τα πρσθέτω με πλάγια στοιχεία, συμφωνούν έν μέρει με τα πορίσματα της δικής μου μελέτης.

«...Το παρά Π. Λάμπρψ αντίτυπον του πορτολάνου δέν είναι της κατά την ΙΣΤ' εκατονταετηρίδα πρώτης έκδόσεως, άλλ' άνατυπώσεως γενομένης έν Βενετία παρά Νικολάψ Γλυκεί περί τας άρχάς του παρελθόντος αιώνος (1729;) Έπομένως δέν δύναμαι να δεβαιώσω έάν το άνατυπωθέν πρωτότυπον υπέστη μεταρρύθμισιν του λεκτικού. Διόλου δέ παράδοξον μή άνευ γλωσσικής τινος άλλοιώσεως άνεδημοσιεύθη, καθότι ούτε μνεία γίνεται, κατά το επικρατούν έθιμον παρά τοίς έν Βενετία όμογενέσι τυπογράφοις περί άνατυπώσεως, άλλ' άπλως οι στίχοι και ο Πίναξ έν τέλει προηγούνται άπαραλλάκτως ως έν τη πρώτη έκδόσει, επίτηδες, ίσως, μή σημειωθέντος του χρόνου της άνατυπώσεως.

«Πρός τούτοις εις ναυτικόν ήμερολόγιον των άρχών του ΙΖ' αιώνος (1603 - 8) ή γλώσσα στενήν παριστᾷ συγγένειαν προς την της άνατυπώσεως, δια την έλλειψιν καταλλήλων έρων καταφευγόντων των ήμετέρων ναυτικών εις την ιταλικήν όνομασθεσίαν άφου μάλιστα εκείσε ιδίως έθαλασσοπλόουν και το πλειστον του βίου διητώντο έμπορευόμενοι.

«Αντίτυπον όμως της πρώτης έκδόσεως θέλει χρησιμεύσει ως μνημείον της γλώσσης των κατ' εκείνην την εποχήν ναυτιλλομένων Έλλήνων, και ίσως έπισφραγίση την μέχρις είκασίας χωρούσαν ιδέαν μας.

«Ο άώνυμος συγγραφεύς του έν λόγω λιμενοδείκτου έμπειρος περί τα ναυτικά, πολλά ιδίοις δμμοσι (sic) παράλια έπισκεφθείς και τας έξ ιδίας πείρας παρατηρήσεις προς τας άλλων, ιταλών προσθείς, συνέγραψε το έν λόγω βιβλίον όπερ λίαν έχρησίμευσε δια το εύληπτον της γλώσσης πολλάκις ίσως άνατυπωθέν, εις χρήσιν των ναυτιλλομένων».

Ο Σάθας άναδημοσιεύει κατόπιν από τον πορτολάνο την περιγραφή των παραλίων της Έλλάδος και πρόσθέτει: «Έκ ταύτης φανερού-

ται ὅτι κατὰ τοὺς ΙΕ' καὶ ΙΣΤ' αἰῶνας σχεδὸν ἐλαχίστη ὑπῆρχεν ἡ διαφορὰ ὡς πρὸς τὰς ὀνομασίας τῶν διαφόρων πόλεων καὶ λιμένων κατ' ἀντιπαράβολὴν πρὸς τὰς νῦν» ¹¹.

Στέφανος Ι. Μακρυμύχalos

11. Ὁ Σ. Ν. Θωμόπουλος στὴν *Ἱστορία τῶν Πατρῶν* (β' ἐκδ. με ἐπιμέλεια Κ. Τριανταφύλλου, Πάτριαι 1950) ἀναφέρεται (σ. 78 - 79) στὴ μελέτη τοῦ Κ. Σάθα, καὶ προσθέτει τὰ ἐξῆς σχόλια: «Ὁ Σάθας ἀναφέρει (εἰς τὴν μελέτην αὐτήν) ὅτι ἀντίτυπον τοῦ πορτολάνου μόνος ἐν Ἑλλάδι εἶχεν ὁ Παῦλος Λάμπρος. Ἦδη ἀπέκτησε τοιοῦτο καὶ ἡ ἐν Ἀθήναις Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη (Ὁ Θωμόπουλος ἐξέδωσε τὴν α' ἐκδοσὴ τῆς Ἱστορίας τῶν Πατρῶν τὸ 1887)... Ἀξίζει νὰ παρατηρηθῇ ὅτι οὐδεμία σχεδὸν διαφορὰ ὑπάρχει σήμερον με τὰς ὀνομασίας τοῦ ἐν λόγῳ πορτολάνου τῶν διαφόρων πόλεων καὶ λιμένων, ὁ ὁποῖος πορτολάνος παρ' ὅλας τὰς ξενικὰς λέξεις καὶ τὸν ἐκλαϊκευμένον χαρακτῆρα τὸν ὁποῖον ἔχει, σημειώνει τὰς ἀποστάσεις εἰς ἑλληνικοὺς ἀριθμοὺς: («οἷς προσετέθη ἐν τῷ τέλει καὶ πίναξ ὁποῦ ἐρμηνεύει τοὺς ἑλληνικοὺς ἀριθμοὺς» λέγεται εἰς αὐτὴν τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ἔργου)».